

COOPERAREA POLITICĂ EUROPEANĂ

CRISTINA ARVATU

Constituirea Comunităților Europene în anii '50 a avut o dimensiune evident economică, scopul acestora fiind „stabilirea unor baze comune de dezvoltare economică”, aşa cum afirma Robert Schuman în celebra declarație rostită la 9 mai 1950. Obiectivul politic al incipientei construcții europene era enunțat, în aceeași declarație, numai sub forma unor idealuri general umane: „pacea mondială” și „solidaritatea de fapt”. O dimensiune politică a Comunităților s-a dovedit a fi o idee nerealistă pentru acea perioadă, când urmările celui de-al doilea război mondial erau încă acut reșimțite în țările occidentale.

Tentative de realizare a cooperării politice

Interesul pentru stabilirea unor modalități de cooperare politică nu au lipsit în anii '50, din partea Franței, Republicii Federale Germania, Italiei, Belgiei, Olandei și Luxemburgului, statele fondatoare ale Comunităților. Inițiativa a aparținut Franței, care se temea încă de renașterea puterii germane și-n același timp dorea să evite instaurarea unei hegemonii americane evidente pe continentul european. Planul Pleven (după numele președintelui Consiliului de Miniștri al Franței), elaborat în anul 1951, prevedea constituirea unei „Comunități Europene de Apărare”. Conform proiectului urma a fi creată o armată europeană comună, din contingente oferite de statele membre, care să fie „atașată *instituțiilor politice* (subl. ns.) ale Europei unite”; aceasta ar fi fost plasată sub comanda unui ministru al Apărării european, numit de guvernele naționale; mai era prevăzută înființarea unui Consiliu de Miniștri European care să fie responsabil în fața unei Adunări Europene¹. Reprezentanții celor șase state se întunesc de mai multe ori pentru a negocia prevederile Planului Pleven, rezultatul acestora concretizându-se în semnarea, la Paris, la 25 mai 1952, a Tratatului instituind Comunitatea Europeană de Apărare.

Între timp însă, Planul Pleven determinase apariția unor mari controverse și dispute chiar în țara care-l inițiașe, Franța, datorate în special caracterului supra-național al preconizării structuri europene. Numeroase forțe politice și militare nu puteau accepta ideea integrării armelor europene, deoarece „armata aflată în serviciul politiciei de apărare a integrității teritoriale și a independenței reprezentantului politicii externe a respectivelor națiuni”². Acest atribut al

Rev. Șt. Pol. Rel. Int., I, 3, p. 63–70, București, 2004.

suveranității naționale era de neacceptat a fi cedat unei instanțe colective, fie ea și europeană.

În acest context, Italia, prin prim-ministrul Alcide de Gasperi, propune înființarea unei „Comunități Politice Europene“, iar o comisie redactează un proiect al Tratatului Comisiei Politice Europene. Forma finală a proiectului prevedea ca, în materie de politică externă, să existe o coordonare a politicilor economice și stabilirea unei piețe comune bazate pe libera circulație a bunurilor, persoanelor, serviciilor și capitalurilor, care urma să integreze treptat Comunitatea Economică a Cârbunelui și a Oțelului și Comunitatea Europeană de Apărare.

Ostilitatea din mediile politice franceze nu scade însă nici în urma acestui proiect și nici după înlocuirea prim-ministrului Pleven cu Pierre Mendès France. Dacă Belgia, Republica Federală Germania, Olanda și Luxemburg ratifică Tratatul, iar în Italia se ajunsese la un consens privind ratificarea lui, în Franța Adunarea Națională votează, în august 1954, împotriva ratificării Tratatului astfel că acesta nu poate intra în vigoare. În aceste condiții proiectele de realizare a unor structuri comune, politice și de apărare, pentru cele sase state vor fi abandonate.

Insuccesul realizării unei Comunități Europene de Apărare și Politice, acum, în anii '50, va marca evoluția ulterioară a acestei probleme, rămasă nesoluționată până astăzi. Cauzele pot fi regăsite în interesele divergente în materie de politică externă și de apărare, în tradițiile culturale și politice proprii, naționale, a căror formă de manifestare s-a concretizat acum în opozițiile manifestate în plan intern, în statele comunitare, nu numai la nivel politic, ci și în sfera societății civile. În ciuda războiului rece și a amenințărilor pe care statele Europei Occidentale le resimțeau din partea Uniunii Sovietice, un tratat supranațional, în dimensiunea cea mai sensibilă a suveranității naționale, nu a putut fi realizat; forțele trecutului erau încă mult prea puternice în fiecare stat³. Formula politică de colaborare între statele membre va rămâne în continuare cea tradițională, a consultărilor reciproce și a semnării și colaborării stabilite în cadrul tratatelor bilaterale sau multilaterale. Pe de altă parte, dimensiunea de securitate și apărare pentru statele occidentale a fost garantată prin crearea Alianței Nord-Atlantice și a Uniunii Europei Occidentale.

Cooperarea franco-germană

Procesul integrării europene a fost de la bun început condiționat de concilierea franco-germană. Cele două „motoare“ ale Europei, ale construcției europene, aşa cum au fost numite cele două puteri, trebuiau mai întâi să găsească modalități de colaborare bilaterale. Pentru R.F. Germania, integrarea europeană reprezenta șansa de a-și reface statutul internațional, atât de afectat ca urmare a regimului hitlerist și a celui de-al doilea război mondial. Așa cum declară fostul cancelar Helmut Kohl, „pentru Konrad Adenauer integrarea europeană era o premişă esențială pentru primirea Republicii Federale în comunitatea popoarelor libere. Cel mai important pas pe acest drum a fost apropierea de Franță“⁴. De cealaltă parte, Franța urmărea realizarea unei construcții europene, a unei „puteri“ europene, care să fie independentă de Statele Unite ale Americii, generalul

Charles de Gaulle, președintele Franței între 1959 și 1969, fiind unul dintre artizanii acestui proiect⁵. Cei doi proeminenți oameni politici ai timpului au fost și artizanii încheierii Tratatului de Prietenie franco-german, semnat la 22 ianuarie 1963, în ciuda unor opoziții ferme din partea adversarilor politici din propriile țări⁶.

Tratatul dintre Franța și Republica Federală Germania a fost criticat, la vremea respectivă, în ambele state. În R.F. Germania, însă, opoziția a luat o formă oficială, Bundestagul german votând Tratatul, dar cu un preambul care anula practic multe dintre prevederile sale. Acestea se refereau la principiile politice ale colaborării franco-germane. Deputații germani se pronunțau în acest document pentru „un parteneriat strâns între Europa și Statele Unite ale Americii, ca opus politicii Franței...; dreptul la propria determinare a poporului german, ca opus friciei latente a Franței față de reunificarea Germaniei; integrarea forțelor armate ale Alianței Nord-Atlantice, ca opusă politicii franceze de a minimaliza integrarea propriilor forțe armate; unificarea Europei de-a lungul granițelor statelor comunitare, ca opusă preferinței Franței pentru cooperarea interguvernamentală; admiterea Marii Britanii în Comunitatea Economică Europeană, ca opusă poziției Franței, ce se pronunța împotriva acceptării acesteia, pe motiv că este «calul troian al Americii»⁷. Toate aceste prevederi reflectă diferențele dintre obiectivele politice ale celor două state, inclusiv cele referitoare la cooperarea europeană.

Cu toate acestea Tratatul este important din perspectiva cooperării europene prin faptul că prefigurează, prin prevederile sale, modalitățile de colaborare politică între statele comunitare. Tratatul stipulează o serie de consultări reciproce franco-germane în probleme de politică internațională, de securitate și de apărare. Astfel, acesta stabilește faptul că șefii de stat și de guvern german și francez se întâlnesc de cel puțin două ori pe an, ministrii de Externe cel puțin o dată pe trimestru, ministrii Apărării și șefii de Stat Major ai celor două armate cel puțin o dată la trei luni. Scopul acestor întâlniri era acela ca Germania și Franța să se consulte în „toate problemele importante, de interes reciproc, de politică externă”.⁸ Această modalitate de consultări reciproce multilaterale va fi adoptată de toate statele membre ale Comunităților începând cu anii '70, în cadrul care va fi numit, în mod oficial, Cooperarea Politică Europeană (*European Political Cooperation*).

Coordonatele Cooperării Politice Europene

Cooperarea Politică Europeană (CPE) s-a manifestat în anii '70 într-un cadru informal, „în afara tratatelor”⁹, nici un document oficial al Comunităților Europene neimpunând vreo obligație statelor membre în domeniul politicii externe, al securității sau în cel al apărării. Există la nivelul oficialilor europeni opinia că o construcție europeană reală nu poate exista fără o componentă politică încheiată, dar această prerogativă a statelor, considerată „politică înaltă”, constituia zona cea mai sensibilă a suveranității, cel mai dificil de pus în discuție la nivel comunitar. Primul document oficial al Comunității care afirmă în mod explicit

faptul că o viitoare Uniune Europeană va fi incompletă dacă nu va avea o politică externă și de securitate comună este Raportul Tindemans adoptat în anul 1974.

Ideea realizării Cooperării Politice Europene a fost sugerată pentru prima oară în 1969 de președintele Franței, Georges Pompidou, la reuniunea de la Haga a șefilor de stat și de guvern ai țărilor membre ale Comunității, dar atunci a fost privită cu reticență, inclusiv de o parte a politicianilor francezi. După un an însă, în 1970, o dată cu Raportul Davignon se stabilește pentru prima oară o serie de întâlniri regulate, numite formatul „Gymnich“ (vezi Tratatul franco-german) — până acum acestea erau doar ocazionale, prilejuite de diferite evenimente internaționale —, între miniștrii de Externe, care vor primi denumirea de Cooperare Politică Europeană. Aceste întâlniri aveau până atunci o agenda de lucru stabilită, dar în cadrul lor nu se puteau lua decizii obligatorii pentru statele membre. Începând cu acest document va fi subliniată importanța colaborării statelor membre în materie de securitate și afaceri externe, în mai multe documente oficiale. Astfel, în *Declarația asupra identității europene*, elaborată în urma întâlnirii de la Copenhaga a celor nouă șefi de stat și de guvern ai Comunității Europene (de la 1 ianuarie 1973 erau membre efective și Marea Britanie, Irlanda și Danemarca), a fost inserat un text care evidenția importanța coordonării punctelor de vedere ale statelor membre în probleme de securitate și politică externă pentru realizarea unei Europe unite¹⁰.

Raportul Tindemans este cel care a recunoscut oficial faptul că o Uniune Europeană va fi incompletă fără o politică comună de apărare. Problema apărării va fi din nou discutată în cadrul întâlnirilor Genscher-Colombo din 1980 și va apărea într-o rezoluție a Parlamentului European, redactată de Altiero Spinelli și adoptată la 14 februarie 1984, rezoluție în care se afirma importanța includerii punctelor de vedere referitoare la securitatea europeană în orice plan ulterior privind unitatea europeană¹¹.

Modalitatea de funcționare a CPE constă în principal în întâlniri regulate între miniștrii de Externe pentru coordonarea pozițiilor naționale într-o problemă particulară de afaceri internaționale. Aceștia se întâlnesc de cel puțin două ori pe an, în fapt de mult mai multe ori. La nivelul imediat inferior erau prevăzute întâlniri trimestriale ale directorilor din ministerele de Externe, care aveau loc lunar. Aceste întâlniri nu dispuneau însă nici măcar de un secretariat pentru rezolvarea problemelor administrative, care erau îndeplinite de statul care deținea în momentul reuniunii președinția Consiliului¹².

CPE a reușit să înregistreze unele succese cum ar fi formularea unei poziții comune de către Comunitatea Europeană în privința dialogului cu statele arabe, în anii '70, care a culminat cu adoptarea Declarației Venice, în iunie 1980, ce recunoștea dreptul palestinienilor la propriul teritoriu. De asemenea, cele nouă state membre au reușit să aibă o poziție comună în cadrul Conferinței pentru Securitate și Cooperare în Europa (CSCE), desfășurată la Helsinki în 1975, poziție care era diferită și de cea a Statelor Unite ale Americii, ca și mai târziu în cadrul conferințelor CSCE de la Belgrad, în 1977, și Madrid, în 1982. O poziție comună au reușit să mai adopte statele membre ale CE și în cadrul Organizației Națiunilor Unite, votând împreună majoritatea rezoluțiilor din cadrul Adunării Generale.

Pe de altă parte, în cazul altor evenimente, statele membre nu au reușit să ajungă la un acord de principiu asupra problemei în cauză, fiecare stat având o poziție aparte. Este cazul invaziei Afganistanului de către trupele Uniunii Sovietice în 1979. Dacă Marea Britanie a adoptat o poziție atât de radicală, încât a boicotat jocurile olimpice desfășurate în 1980, la Moscova, Franța și Germania au avut o poziție mult mai conciliantă. De asemenea, statele membre nu au reușit în decursul anilor '80 să adopte o poziție comună față de problema sanctiunilor împotriva Africii de Sud, datorită intereselor naționale divergente¹³.

Cooperarea Politică Europeană rămâne, în toată această perioadă, o tentativă de coordonare a politicilor externe ale statelor membre. Politica externă este unul dintre atributele fundamentale ale statului național, ale suveranității naționale apărate vehement de Marea Britanie și Franța, mai cu seamă, iar transferul acestei prerogative la nivel comunitar înseamnă o transformare majoră în cadrul sistemului, transformare pe care statele membre nu s-au grăbit să o realizeze. Astfel, Cooperarea Politică Europeană rămâne un proces interguvernamental, cu o minimă implicare a instituțiilor comunitare, a Comisiei Europene și a Parlamentului European¹⁴.

Actul Unic European

„Euroscleroza“ era cuvântul cel mai des folosit pentru a descrie starea Europei la începutul anilor '80, afirmă fostul cancelar german Helmut Kohl¹⁵, atât din punctul de vedere al cooperării economice, cât și al celei politice. Pentru a depăși această situație, tot cele două mari puteri europene, Germania și Franța, în spăția cancelarul Helmut Kohl și președintele François Mitterrand, convin să ia inițiativa unor măsuri care să ducă la relansarea construcției europene. În afara acordului convenit de a crea până la sfârșitul anului 1992 piața europeană unică, sunt inițiate tratativele pentru încheierea unui nou acord între statele comunitare, care va fi numit *Actul Unic European*.

Actul Unic European semnat la 28 februarie 1986 și intrat în vigoare la 1 ianuarie 1987 este primul tratat al Comunității care conține referiri la Cooperarea Politică Europeană. Semnarea lui a fost precedată de numeroase întâlniri și convorbiri între liderii statelor membre pentru a se ajunge la un compromis în privința substanței tratatului. Din punctul de vedere al politiciei externe și de securitate comune, existau două poziții divergente între statele membre. Pe de o parte, Germania și Italia, în special, erau susținătoare ale introducerii în textul Tratatului a unor prevederi mai clare referitoare la acest subiect, pe de altă parte, Marea Britanie sau Irlanda, care nu doreau o posibilă compromitere a statutului lor de neutralitate¹⁶.

Pozitia Marii Britanii — cunoscută pentru scepticismul său referitor la realizarea unei Europe unite — în privința politiciei externe comune a statelor comunitare este foarte clar exprimată de lordul Carrington într-un discurs rostit în fața Asociației de Politică Externă din New York și publicat în revista „International Affairs“ în perioada în care Regatul Unit deținea președinția Comunității, sub un titlu sugestiv: *Cooperarea Politică Europeană: America este binevenită*. Scopul

oricărei politici europene este „diversitate fără dispute asupra metodelor noastre, unitate fără uniformitate în privința politicilor noastre și identitate în scopurile și idealurile noastre“¹⁷, afirmă lordul Carrington, care exprimă un punct de vedere ideologic, bazat la vremea respectivă pe evoluția războiului rece. Statele occidentale promovau idealurile democratice, acesta constituind telul politicii comune europene, care nu afecta, în nici un caz, deciziile de politică externă ale fiecărui stat. Din această perspectivă, lordul Carrington susține că „trebuie să fie foarte clar că apartenența Marii Britanii la Comunitatea Europeană nu este deloc în conflict, ci contribuie la deschiderea unui nou capitol în prietenia și parteneriatul nostru istoric cu Statele Unite ale Americii“¹⁸.

Toate aceste divergențe între punctele de vedere ale țărilor Comunității Europene relative la politica externă și de securitate vor fi conciliate în formula stabilită prin Actul Unic, dar ele dău și valoarea pe care o va avea în practică această dimensiune a construcției europene.

Actul Unic European a stabilit prin titlul III instituirea unei politici externe și de securitate comune ca al doilea pilon de bază al Comunității Europene. Abordarea ei este însă mai mult decât prudentă. Conform documentului, semnat de Belgia, Danemarca, Republica Federală Germania, Franța, Grecia, Spania, Irlanda, Italia, Luxemburg, Olanda, Portugalia și Marea Britanie, „membrele Comunităților Europene se străduiesc să formuleze și să realizeze în comun o politică externă europeană“; „se angajează să se informeze reciproc și să se consulte în orice problemă de politică externă având un interes general, spre a avea garanții că influența lor combinată se exercită în modalitatea cea mai eficace prin concertare, convergența pozițiilor lor și realizarea unor acțiuni comune“; fiecare membru „în luările de poziție și în acțiunile sale naționale ține pe deplin seama de pozițiile celorlalți parteneri și ia în considerare cum se cuvine interesul pe care îl prezintă adoptarea și punerea în aplicare a pozițiilor europene comune“; membrii „se străduiesc să evite orice acțiune sau luare de poziție care dăunează eficacitatea lor în calitate de forță coerentă în relațiile internaționale sau în cadrul organizațiilor internaționale“.¹⁹ Actul Unic European stabilăște și faptul că miniștrii de Externe se vor întâlni de cel puțin patru ori pe an în cadrul cooperării politice europene și preconiza implicarea Parlamentului European în problemele de politică externă, președintele acestuia urmând a informa „cu regularitate Parlamentul European asupra temelor de politică externă examineate în cadrul lucrărilor de cooperare politică“. Statele semnatare se angajau prin Actul Unic European să coopereze mai strâns și în materie de securitate europeană, care „este de natură să contribuie în mod esențial la dezvoltarea unei identități europene în ceea ce privește politica externă“.

Președinția cooperării politice europene urma, după intrarea în vigoare a Tratatului, să fie exercitată de „aceea dintre Înaltele Părți care exercită președinția Consiliului Comunităților Europene“. Atribuțiile președinției erau reduse la „responsabilitate în materie de inițiativă, de coordonare și de reprezentare a statelor membre față de statele terțe în privința activităților depinzând de cooperarea politică europeană“. Președinția mai era responsabilă de „gestionarea cooperării politice și, în special, de fixarea calendarului reuniunilor, de convo-

carea lor precum și de organizarea acestora“. Sub autoritatea președintelui urma a-și desfășura activitatea și un secretariat, al cărui sediu era stabilit la Bruxelles, ale cărui atribuții erau de a „asista președinția în pregătirea și realizarea activităților cooperării politice europene, precum și în problemele administrative“.²⁰

Prin instituirea acestui secretariat, un *staff* al politicii externe europene, procesul interguvernamental al cooperării politice europene nu se mai desfășura „în afara tratatelor“, ci îi era stabilit un cadru oficial de acțiune. Inițiativele de politică externă rămâneau desigur în marile capitale europene, dar coordonarea activităților putea, teoretic, să se desfășoare la Bruxelles, via secretariatul Consiliului²¹.

Dimensiunea cooperării politice europene a fost concepută de inițiatorii săi ca o completare a dimensiunii economice și nu ca un scop în sine. Inclusiv argumentele lui Jacques Delors, în cuvântarea ținută în fața Parlamentului European pentru susținerea proiectului *Actului Unic*, au fost de natură economică. Politica externă comună se reducea în principal la o politică *economica* externă comună a statelor membre²².

De altfel, nu existau nici pe departe condițiile necesare pentru realizarea unei veritabile politici externe și de securitate comune a statelor membre ale Comunității Europene. În anexele *Actului Unic European*, Danemarca a insistat să fie inclusă o *Declarație a guvernului Regatului Danemarcei privind cooperarea politică europeană*, prin care „constată în privința concluziei titlului III privind cooperarea politică europeană în domeniul politicii externe că nu afectează participarea Danemarcei la cooperarea nordică în domeniul politicii externe“²³. Danemarca exprima prin această declarație principiul independenței în stabilirea priorităților în domeniul politicii sale externe.

Pozitia cea mai dură față de prevederile *Actului* a fost exprimată de Marea Britanie, unul dintre statele considerate eurosceptice. La numai un an de la întrarea în vigoare a Actului European, prin vocea sa cea mai autorizată, prim-ministrul Margaret Thatcher și-a exprimat poziția foarte clară față de acest aspect, în cadrul celebrului discurs de la Bruges. „Cooperarea voluntară și activă între state suverane independente este cel mai bun mijloc pentru a construi o Comunitate Europeană reușită“, afirma cea care a fost numită Doamna de Fier. „Ar fi evident dăunător să încerci să suprimi naționalitatea și să concentrezi puterea în centrul unui conglomerat european“, mai afirma Margaret Thatcher, care nu credea că poate să existe un „portret-robot european“ și considera că cea mai bună cale pentru realizarea integrării europene este „păstrarea diferitelor tradiții, a puterilor parlamentare și a sentimentelor de mândrie națională“.²⁴

Cooperarea politică europeană a rămas pe tot parcursul anilor '80 un proiect ambițios, dar nerealist, un „hibrid“, aşa cum a fost numită de unii autori. Politica externă europeană nu a fost decât suma politicilor statelor componente, rațiunile politicii interne ale fiecărei țări fiind predominante în relațiile lor externe²⁵. Cu toate că existau deja voci care vorbeau despre „actorul internațional“, Comunitatea Europeană, acest concept nu își găsește argumente în practica politică a statelor comunitare. Aceasta nu se manifesta ca atare în politica internațională, după cum nici ceilalți actori politici internaționali nu se reportau la Comunitate

ca la un singur actor politic, ci la fiecare stat component, ca actori distincți, care își urmăreau și își promovau propriile interese naționale în relațiile internaționale.

Ceea ce va schimba într-o oarecare măsură perceptia statelor membre ale Comunității Europene asupra unei dimensiuni a politiciei externe și de securitate comune europene va fi desigur schimbarea majoră din cadrul sistemului internațional, o dată cu căderea regimurilor comuniste, la sfârșitul anilor '80, iar mai apoi dispariția Uniunii Sovietice. Dispariția inamicului ideologic și intrarea fostelor state comuniste în rândul țărilor democratice va schimba atitudinea statelor comunitare asupra componentei politice a construcției europene, fapt reflectat în abrogarea titlului III al Actului Unic European *Dispoziții privind cooperarea europeană în materie de politică externă*, prin Tratatul privind Uniunea Europeană din 1992. În locul Cooperării Politice Europene este instituită Politica externă și de securitate comună a Uniunii Europene — de fapt o dezvoltare a cooperării politice europene. Evoluția ulterioară până în prezent a acestei problematici va confirma faptul că imposibilitatea realizării unei reale dimensiuni politice comunitare nu a fost doar o chestiune de conjunctură ideologică.

NOTE

1. Charles Zorgbibe, *Construcția europeană. Trecut, prezent, viitor*, traducere din limba franceză de Speranța Dumitru, București, Editura Trei, 1998, p. 33.
2. I. Gh. Bărbulescu, *Uniunea Europeană: aprofundare și extindere*, Cartea I, *De la Comunitățile Europene la Uniunea Europeană*, București, Editura Trei, 2001, p. 56.
3. Carl A. Ehrhardt, *Europe between national sovereignty and integration*, în: „Aussenpolitik“, vol. 38, no. 2/1987.
4. Helmut Kohl, *Am vrut unitatea Germaniei*, traducere de Traian Pleșca și Constantin Georgescu, Iași, Institutul European, 1999, p. 94.
5. Andrew Moravcsik, *De Gaulle and European integration: historical revision and social science theory*, în: „Working Paper“, series 8.5, Center for European Studies, may 1998.
6. Werner Weidenfeld, *25 years after 22 january 1963: The Franco-German Friendship Treaty*, în: „Aussenpolitik“, vol. 39, no. 1/1988.
7. Peter Schmidt, *The Franco-German Defence and Security Council*, în: „Aussenpolitik“, vol. 40, no. 4/1989.
8. *Ibidem*.
9. Antonio Missiroli, *CFSP, defense and flexibility*, în: „Chaillot Paper“, Institute for Security Studies, no. 38/2000.
10. Ch. Zorgbibe, *op. cit.*, p. 170.
11. Simon Duke, *The second death/or the second coming for the WEU?*, în: „Journal of Common Market Studies“, vol. 34, no. 2, june 1996.
12. *Ibidem*.
13. *Ibidem*.
14. Desmond Dinan, *The European Community, 1978–1993*, în: „The Annals of The American Academy of Political and Social Sciences“, no. 531, january 1994.
15. Helmut Kohl, *op. cit.*, p. 37.
16. Stephen George, Ian Bache, *Politics in the European Union*, New York, Oxford University Press, 2001, p. 397.
17. Lord Carrington, *European Political Cooperation: America should welcome it*, în: „International Affairs“, vol. 58, winter 1981/1982, no. 1.
18. *Ibidem*.
19. *Actul unic european*, apud Charles Zorgbibe, *op. cit.*, p. 325.
20. *Ibidem*, p. 326–327.
21. Jolyon Howorth, *European integration and defence: the ultimate challenge?*, în: „Chaillot Paper“, Institute for Security Studies, Western European Union, no. 43, november 2000.
22. Prezentarea *Actului Unic de către Jacques Delors*, în: Charles Zorgbibe, *op. cit.*, p. 335–336.
23. *Actul Unic European*, în: *Documente de bază ale Comunității și Uniunii Europene*, ediție îngrijită de Valentin Constantin, Iași, POLIROM, 1999, p. 165.
24. Margaret Thatcher, *Discursul de la Bruges*, în: Charles Zorgbibe, *op. cit.*, p. 337–338.
25. Barry Buzan, Morten Kelstrup, Pierre Lemaitre, Elzbieta Tromer, Ole Wæver, *The European Security Order Recast. Scenarios for the Post-Cold War Era*, London and New York, Pinter Publisher, 1990, p. 204–205.